

LAKI MIHÁLY

Az újonnan alapított magánvállalatok teljesítménye

A magángazdaság terjedelme és ezzel a gazdasági növekedés éppúgy függ a magánkézbe került volt állami vállalatok, mint a szocializmus után alapított új magánvállalatok teljesítményétől. E két vállalatcsoport összehasonlításához elengedhetetlen a teljesítményüket befolyásoló fontosabb tényezők bemutatása. A tanulmány a *szocializmusbeli magánvállalkozás* rövid áttekintése után a szocializmus utáni állami befolyásolás legfontosabb eszközeit veszi sorra. Látni fogjuk, hogy ezek eltérően hatottak az újonnan alapított és a privatizált vállalatok teljesítményére. Előbb a *privatizáció*, majd a *deregulálás*, végül pedig a *kisvállalkozás-támogatás* hatásainak elemzésére kerül sor. Ezt követi a tulajdonképpeni összehasonlítás, a tanulmány a fontosabb tanulságok összegzésével zárul.*

Vajon az újonnan alapított (*de novo*) cégek a növekedés és a szerkezetváltás fő forrásai a szocializmus utáni magyar gazdaságban, vagy a privatizált állami vállalatok az utóbbi évek gazdasági növekedésének a motorjai? Egy ilyenfajta összehasonlító elemzés (különösen, ha több országban folyik) nemcsak az ipar- és technológiapolitika formálásához nyújthat segítséget, de az átalakuló országok új tulajdonosi osztályának a formálódásáról, az eliten belüli hatalmi viszonyok alakulásáról is számos hasznos információval szolgál.

Előzmények

Magyarországon az új és a privatizált vállalatok teljesítményének összehasonlítását az bonyolítja, hogy a legtöbb szocialista országtól eltérően a szocializmus egész története során *fennmaradt a legális magánszektor*. Az újonnan alapított vagy privatizált vállalatok sikerességének elemzésekor tehát azt is figyelembe kell vennünk, hogy a vállalkozásukat fenntartó vagy a rendszer összeomlása után új vállalkozásba kezdő színezrek a szocializmusbeli legális magánszektorban, illetve a szocializmus hibridjeiben (lásd később) fontos vállalkozási ismeretekre tettek, tehettek szert.

A szocializmusbeli vezetők hol támogatták, hol tiltották a magántevékenységet. A reformok időszakaiban a lakosságnak az állami-szövetkezeti szektoron kívüli tevékenységét igyekeztek beépíteni a párt és az állam által tervezett és szabályozott gazdaságba, az ellenreformok idején viszont ugyanezeket a tevékenységeket korlátozták, sőt üldözték

* A cikk egy nemzetközi összehasonlító kutatás magyarországi tapasztalatokat összefoglaló rész tanulmányának magyar nyelvű változata. Az Ebhart Foundation támogatásával Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban folytatott *The Generic (de novo) Private Firms: their Role and Relative Position within the Private Sector and in the National Economy in 1990's* című kutatást Jan Winiecki professzor vezette.

(Laki [1998]). A magyarországi előtörténet különösségeihez tartozik az is, hogy megpróbálták integrálni a *szocialista szektoron belüli magánkezdeményezéseket* is. Számos különös vállalkozási forma szolgált erre a célra. A szerződéses üzletek, a háztáji gazdaságok, majd később a gazdasági munkaközösségek és szövetkezeti szakcsoportok tartoztak a „szocializmus *hibridjei*” közé. Ezekben a szervezetekben – különösen a reformok időszakában – ugyancsak százezrek tevékenykedtek.

A folyamat a magánkezdeményezés elnyomásával kezdődött. 1949-ben, a proletárdiktatúra létrehozásának évében erőltetett ütemben hozták létre a magánvállalkozás *gyors felszámolásának* intézményeit. A kiskereskedők és kisiparosok önkéntes egyesületeit és egyleteit felszámolták, helyettük országos szervezeteket állítottak fel. A régi szervezetek az önkéntes tagság és a politikai függetlenség elvét követték, vezetőiket a tagság választotta. Az újakba kötelező volt belépni, a szervezeteket a kommunista párt irányította, vezetőiket a helyi vagy a központi pártszervek válogatták és nevezték ki. A szocializmus előtti időben a kisvállalkozók szervezetei kinyilvánították és védték tagjaik érdekeit. Az új szervezetek a tervezési rendszer alrendszereiként működtek: a szabályokat és a tervfeladatokat továbbították a kiskereskedők, kisiparosok közösségéhez.

Nem csupán a szövetségek, a Kisosz és a Kiosz, de a tervutasításos rendszer egyéb alrendszerei is részt vettek a kis magánvállalkozások irányításában. A *hátrányos megkülönböztetés* számos formáját alkalmazták:

- a kisiparosok csak különleges engedély birtokában vásárolhattak meg bizonyos nyersanyagokat,
- korlátozták a helyi piacokon a kiskereskedők be- és kilépését,
- az állami vállalatoknak megtiltották, hogy egyéni parasztgazdaságoktól, kisiparosoktól, kiskereskedőktől vásároljanak, máskor állami cégek nem szállíthattak kisiparosoknak és kiskereskedőknek,
- a parasztok, a kisiparosok és kereskedők más (magasabb) áron vásárolhattak ugyanazt a terméket, mint az állami vállalatok vagy a szövetkezetek.

A szövetkezetek szervezésének időszakaiban a hátrányos megkülönböztetés gyakran a kegyetlen fizikai erőszak és elnyomás formáját öltötte. A magánszektorban továbbra is kitartó kereskedőket és iparosokat kizárták a társadalombiztosításból, valamint a nyugdíjrendszerből. Gyermkeiket csak korlátozott számban vették fel a középiskolákba és az egyetemekre.

A hatalomátvétel idején rendkívül hátrányos megkülönböztetést és szabályozást a reformok során lépésről lépésre enyhítették. Az ötvenes évek végén az állami vállalatok megrendelési tilalmai feloldották. Néhány évvel később már nem tiltották a magánkereskedők belépését a lakhelyüktől távolabb fekvő települések piacaira. A gyerekek továbbtanulásánál alkalmazott hátrányos megkülönböztetéseket 1962–1963-ban törölték el, a magánszektorral szembeni diszkriminatív árakat pedig az 1968-as gazdasági reform szüntette meg. A magánszektor korlátozó és felszámoló szabályok *csak egy határig* változhattak. A vállalatok méretére, az alkalmazható létszámra vonatkozó felső korlátok a tőkéstulajdon ellenében létrehozott szocialista rendszer egész történetében érvényben maradtak. A kisvállalkozást ellenőrző állami és pártirányítást sohasem számolták fel. A kiskereskedők és iparosok egyesületeit mindvégig a helyi és a központi pártapparátus által delegált tisztségviselők vezették. A szocialista rendszerben semmilyen intézmény vagy jogszabály nem garantálta, hogy a magánszektor tartósan fennmaradjon. A reformellenes időszakokban számos esetben visszaállították a hátrányos megkülönböztetéseket, sőt a magántevékenységet gátló új intézkedéseket is hoztak.

Miközben hangsúlyozzuk, hogy a szocializmusbeli magángazdaság sok ezer ember számára tette lehetővé a vállalkozói tudás alapjainak elsajátítását, nem lenne helyes, ha a sok szempontból egyedi magyar eset hatásait *túlértékelnénk*. A legális magánszektor mind-

1. táblázat

Személyek és vállalatok a legális magánszektorban Magyarországon 1989-ben

Ágazat	Fő	Vállalatok száma
Kisiparosok (ipar, építőipar, szolgáltatások)		174 837
ebből: másodállásban, részmunkaidőben		54 446
Kiskereskedők		39 612
Háztáji és kiegészítő gazdaság		1 435 000
Gazdasági munkaközösségek tagjai	184 000*	
Gazdaságilag aktív népesség	4 822 700	

* 1987-ben.

Forrás: Statisztikai Évkönyv, KSH, Budapest, 1987, 1990.

2. táblázat

A vállalati gazdasági munkaközösségek száma

Év	Ipar	Építőipar	Közeledés és hírközlés
1989	6125	2206	392
1990	7641	2507	530
1991	7006	2427	539
1992	5903	2169	460
1993	4186	n. a.	530
1994	3623	n. a.	452

Forrás: Statisztikai Évkönyv. KSH, Budapest, 1994.

végig igen korlátozott szerepet játszott a gazdaságban (*Róna-Tas* [1997]). Az aktív népesség kis hányada dolgozott itt (*1. táblázat*), és a szektor még a rendszerváltás évében, 1989-ben is csak a GDP 3,5 százalékát állította elő.

A szocialista rendszer összeomlása után különösen a nagy állami vállalatokkal és szövetkezetekkel kölcsönös függőségi viszonyban levő vállalkozások száma és jelentősége csökkent látványosan. Míg 1989-ben a háztáji gazdaságok 2781 ezer hektáron gazdálkodtak, addig 1993-ban alig 37 ezer hektáron. A vállalati gazdasági munkaközösségek száma is visszaesett (*2. táblázat*). Hasonló folyamatokat figyelhettünk meg a szerződéses boltok és éttermek esetében: 1988-ben 11 385 ilyen egység működött, 1990-ben pedig 8397.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy mely szektorban folytatták tevékenységüket azok, akik korábban a szocializmus „szervezeti hibridjeihez” tartoztak. A magyar kis- és nagyvállalkozók körében 1995 és 1999 között készített mintegy száz mélyinterjúnk alapján azonban állíthatjuk, hogy túlnyomó többségük 1989 után a *vállalkozás jogi formáját megváltoztatva*, az új magánszektorba ment.

Körkép a rendszerváltás után

Privatizáció

A rendszerváltozás utáni kormányok azt a képet igyekeztek erősíteni, hogy az országban a magántulajdon túlsúlyával jellemezhető piacgazdaság épül. Az üzenet hitelessége nagyban függött a privatizáció sebességétől és nyilvánosságától. A szocializmus utáni – 1991–

1995 – időszak kormányainak mozgásterét (a privatizációért felelős intézmények kapcsolódásait, valamint a privatizáció módszereit meghatározó szabályok rendszerét) azonban nagyban befolyásolták a gazdaság romló mutatói – különösen a központi költségvetés növekvő hiánya és az ország egyre nagyobb eladósodása.

Jórészt az átmenet első éveiben romló makrogazdasági helyzet magyarázza, hogy miért vált az *eladási privatizáció* a tulajdonváltás meghatározó formájává Magyarországon (Mihályi [2000]). Főként a gazdaság állapotára vezethető vissza az is, hogy a privatizáció magyar résztvevői (a magyar vevők) csak alkalmanként és kismértékben kaptak kedvezményeket (Giday [1998]), valamint hogy a költségvetés számára *bevételek nem jelentő* osztogatásos privatizációra nem került sor Magyarországon. (A magyar szakértők túlnyomó többsége is ellenezte ezt a módszert, de az ő véleményüknek csak másodlagos volt a jelentősége.) A *kárpótlás* története is világosan mutatja, hogy a befolyásos politikai erők erős érdekeltsége ellenére a kedvezőtlen gazdasági helyzet nemcsak a jogosultak számát, de a kárpótlásra fordítható pénz és az érte szerezhető vagyon nagyságát is erősen korlátozta (Comisso [1995]).

Az új tulajdonosok osztályának összetételét, tagjainak túlélési képességét a privatizáció feltételei és korlátai befolyásolták. A magyar lakosság megtakarítása – ezen belül a beruházásra fordítható hányad – nem volt jelentős. A kereskedelmi bankok hitelezési politikája is rendre hátrányosan érintette a kisvállalkozásokat (Ványai [1995]). E tényezők hatására a magyar kisvállalkozók csak kismértékben vehettek részt a nagy állami vállalatok magánosításában. A családtól és a barátoktól felvett kölcsönök nem voltak elegendők ahhoz, hogy eséllyel versenyezzenek a nagy állami vállalatokért, inkább a Vagyonügynökség alkalmi kiadásításain vásároltak használt gépeket és berendezéseket. Az állami vállalatok vezetői jobb eséllyel, nagyobb sikerrel vettek részt a privatizációban (Boda–Neumann [1998]), de a készpénzes privatizáció elsősorban a külföldi befektetőknek kedvezett (3. táblázat). A Vagyonügynökség bevételeinek túlnyomó része így az érdekelt külföldi vállalatoktól és befektetőktől származott.

3. táblázat

A devizabevételek aránya az állami vagyonkezelők privatizációs bevételeiben, 1990–1999 (százalék)

Év	Százalék	Év	Százalék	Év	Százalék
1990	79,1	1994	7,4	1998	37,0
1991	80,9	1995	87,2	1999	61,0
1992	61,2	1996	57,0	1990–1999	62,7
1993	67,3	1997	61,1		

Forrás: Mihályi [2000] 867. o.

Dereguláció – a fontosabb politikai erők ígéretei

Az érintettek üzleti terveit és stratégiáját (továbbá a magánvállalatok számát) jelentős mértékben befolyásolta az, hogy 1989 után igen gyorsan megszűnt a magánszektor hátrányos megkülönböztetése. A befolyásos új politikai pártok és szervezetek politikai programjaikban és nyilatkozataikban rendre kiálltak a magántulajdon túlsúlyával jellemezhető piacgazdaság elvei mellett (Laki [2000]). A deregulálás (a magánszektorra sújtó hátrányos megkülönböztetések radikális felszámolása) és az új törvényhozás által adott erős jogi garanciák is jelezték, hogy a piacgazdaság tartósan fennmarad.

A módosított alkotmány kimondta a tulajdonformák egyenlőségét. A szabadon választott parlament fontos törvényei és a kormány rendeletei kinyilvánították a gazdaság politikamentességét (a politikai pártok nem hozhatnak létre munkahelyi szervezeteket sem a magán-, sem a közsférában). A vállalatméretet, a foglalkoztatottak számát korlátozó, továbbá a magánvállalkozást fontos ágazatokban (bank, biztosítás, külkereskedelem) tiltó előírások érvényüket veszítették. Megszűnt annak az akadályja is, hogy a magánvállalkozók az érdekeiket megfogalmazó és védő helyi vagy országos szervezeteket hozzanak létre.

A deregulálás hatásai. Kutatótársaimmal¹ közösen készített felmérés során a kis- és közepes méretű magánvállalatok meghatározó tulajdonosaival készült 97 interjúból 57 esetben a megkérdezett az 1989–1992-es vállalkozásindításra serkentő, fontos tényezőként említette az új politikai rendszert, valamint a korábbi hátrányos megkülönböztetések megszűnését. Sok szempontból esetleges megfigyelésünk eredményei egybecsengnek *Lengyel* [1997–1998] reprezentatív felmérésének főbb megállapításaival, amely szerint a magyar lakosság vállalkozói hajlandósága jelentősen megnőtt a szocializmus utáni átmenet első éveiben: 1988-ban a magyar felnőtt lakosság egyötöde mutatott vállalkozói hajlandóságot. 1990-ben azt találták, hogy a vállalkozói hajlandóságot mutatók aránya 44 százalékra nőtt. Két évvel később ez a mutató 27 százalékra esett vissza (*Lengyel* [1997–1998] 38. o.). Ez a kiugrás jól mutatja a deregulálás és a politikai ígéretek teremtetten új üzleti légkör ideiglenes, de erős hatását.

A kisvállalkozások támogatásának rendszere 1989 után

Többek között azért is, hogy az ország elkerülje a nagy- és főként a külföldi nagytulajdonosok túlsúlyának esetleges káros hatásait, az 1989 utáni időszak kormányai – a nyugati mintákat követve – a kisvállalatok támogatását szolgáló új intézmények hálózatát hozták működésbe. 1995 óta az ipari tárca fennhatósága alatt működő Vállalkozásfejlesztési Tanács felel a kisvállalkozás-támogatás koordinálásáért. E testület a kisvállalkozás-politika formálásában érdekelt más minisztériumok, vállalkozói egyesületek küldötteiből és a vállalkozók társadalmának megbecsült tagjaiból áll. „Részt vesz a kisvállalkozás-fejlesztési stratégia kialakításában, ennek keretében javaslatokat tesz a stratégia megalapozását szolgáló szakmai programokra és intézkedésekre, illetve a *kis- és középvállalkozói cél-előírányzatból* támogatandó célokra, véleményezi a kisvállalkozásokat érintő törvényeket, a fejlesztésük érdekében kialakított szakmai programokat...” (*A kis- és középvállalatok ...* [2000] 97. o.).

A nagyobb városok önkormányzatai is felállították a vállalkozástámogatás helyi intézményeit. A kisebb városokban és egyes falvakban pedig a helyi önkormányzat az ilyen-fajta tevékenységért felelős szakértőket alkalmaz. Emellett számos profitorientált vagy non-profit szervezet működik hasonló céllal. A nyugati mintákat követve felállították a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítványt. A vállalkozástámogatás e központi intézményét 1990-ben hozták létre, független szervezatként, 4,2 milliárd forintos alapítói vagyontát a kormány, a bankok és az érdekképviselések adták össze. Fő feladata a működő kisebb vállalkozások (150 foglalkoztatottat meg nem haladó és/vagy 300 millió forint éves bevételt el nem érő), továbbá az új, induló vállalkozások fejlődésének támogatása. Egy központosított szervezet nem képes teljesíteni ezt a jellemzően a vállalkozások közelében végrehatható feladatot, ezért hozták létre a *helyi vállalkozói központok* hálózatát. A helyi önkormányzatok, a vállalkozók egyesületei és a bankok is hozzájárulnak a közpon-

¹ Szalai Júlia és Vajda Ágnes.

tok kiadásaihoz, de költségvetésük fő forrása a Vállalkozásfejlesztési Alapítvány és a PHARE-program. A támogatás fő formái: kedvezményes hitelek, hitelgaranciák és vissza nem térítendő támogatások.

A kisebb vállalkozások versenyhátrányait csökkentik a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány kedvezményes hitelei. Kedvezményes hitelt kaphatnak a magyar kisvállalkozók az MNB kezelte Start hitel programok keretében is. Ilyen hiteleket szolgáltat a Magyar Fejlesztési Bank, valamint a Magyar Export-Import Bank is. Külföldi pénzeket is mozgósítottak ilyen célra a magyar kormányok [japán forrású vállalkozói hitelek, Európai Tanács Fejlesztési Bankjának (CEB) hitelei, magyar–olasz vegyes finanszírozású és PHARE-hitelek stb.].

A vissza nem térítendő állami támogatások sorából megemlítjük, hogy a *kis- és középvállalkozói célelőirányzat* „felhasználható forrását a költségvetés 5,23 milliárd forintban határozta meg” (*A kis- és középvállalatok ...* [2000] 129. o.). Számos más pályázaton is elnyerhetnek támogatásokat a kisvállalkozók (például pályázat a turisztikai kis- és középvállalkozások gyógyturisztikai és szállásfejlesztő beruházási támogatására).

Hátrányait enyhítik a költségvetés által nyújtott kamattámogatások, továbbá a Start Hitelgarancia Alap, valamint a Hitelgarancia Rt. által nyújtott kezességek.

A kivállalkozás-támogatás hatásai. A szocializmus utáni kormányok vállalkozástámogatási politikájának hatékonyságát részletesen értékelő tanulmányok nem készültek. Hiányzik az egyes programok költség–haszon elemzése is. Ezért közvetett mutatókat használunk: elszórt, ám érdekes adatokat találtunk a vállalkozásfejlesztésben érdekelt intézmények akcióiról. A Vállalkozásfejlesztési Alap által készített felmérés szerint a kisvállalkozások mindössze 11 százaléka állt valamilyen formában kapcsolatban a helyi vállalkozási központokkal. Laky Teréz számításai szerint a program első négy évében mindössze 7000 kisvállalkozás vett fel kedvezményes hitelt (*Laky* [1994]). Egy másik – a munkanélküliek vállalkozásindítását segítő – programban a résztvevők száma mintegy 20 000 volt ugyanebben az időszakban. A munkahelyek megőrzésére létrehozott program 389 kis- és középvállalkozó mintegy 35 000 munkahely megőrzését ígérő pályázatát fogadta el 1992 és 1994 között (*Neumann* [1996]). Ezek a számok az állami vállalkozás-támogatás *másodlagos szerepéről* tudósítanak, hiszen az 1994-ben már az egymilliót meghaladó számú regisztrált vállalkozás tört részét érintették csupán.

Az állami beavatkozás hatásai és következményei

Milyen szervezeti változásokat váltott ki a magánosítás, a deregulálás és a kisvállalat-támogatás? Itt különbséget kell tennünk a vállalkozói társadalmat és a szocializmus utáni gazdaságot érintő hatások között.

Gyors növekedés és radikális átalakulások

A hátrányos megkülönböztetések megszüntetése, a deregulálás és az addig ismeretlen vállalkozástámogatás keltette kedvező légkörben a túlnyomórészt magántulajdonban levő gazdasági szervezetek száma rendkívül gyorsan nőtt a szocializmus utáni első években Magyarországon (*4. táblázat*). 2000-ben már több mint 1 millió bejegyzett vállalkozásról tudunk, így minden tizedik magyar állampolgár bejegyzett vállalkozó (*Sántha* [1996]).

Az újonnan alapított kisvállalkozások egy része nem tekinthető hagyományos értelemben vett vállalkozásnak. Igen hatékony adókerülő módszerek (amelyek részletes leírásától itt eltekintünk) arra készítették számos nagyobb vagy közepes méretű vállalat tulajdo-

nos-igazgatóit, hogy megváltoztassák a munkások és a vállalat kapcsolatát: rávették a dolgozókat vagy a dolgozók egyes csoportjait, hogy ne foglalkoztatottjai, hanem *alvállalkozói* legyenek a vállalatnak. A munkások és alkalmazottak ugyanazon a munkapozícion változatlan műszaki-technikai feltételekkel ugyanazokat a feladatokat hajtják végre, de most már mint érvényes engedéllyel rendelkező vállalkozók.

A rövid távra, egyszeri feladattal létrehozott vállalkozások más fajtái is elterjedtek a szocializmus utáni Magyarországon. Számos vállalatot hoztak létre például keresett cikkek alkalmi behozatalára. Ezek az egyszeri, alkalmi vállalkozások néhány tranzakció lebonyolítása után rendre abbahagyják tevékenységüket.

4. táblázat
Népszerű vállalkozási formák száma
(1989–2000)

Év	Jogi személyiségű gazdasági társaság		Egyéni vállalkozó	
	száma	előző év = 100	száma	előző év = 100
1989	17 341	–	320 619	–
1990	26 807	154,6	393 450	122,7
1991	43 439	268,0	510 459	129,7
1992	60 762	164,0	608 207	119,1
1993	86 867	142,9	715 105	117,6
1994	121 128	139,4	778 026	108,8
1995	106 245	87,7	791 496	101,7
1996	125 940	118,5	745 247	94,2
1997	147 388	117,0	659 690	88,5
1998	162 588	110,3	648 701	98,3
1999	165 307	101,7	660 139	101,7
2000	171 495	103,6	682 025	103,4

Forrás: Statisztikai Évkönyv (1999), Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2000. KSH, Budapest.

Ráadásul a bejegyzett vállalkozások jelentős része nem is működik: 20-30 százalékuknál nem figyelhető meg gazdasági tevékenység, nem fizetnek adót sem. Ez jelentősen csökkenti a valóban *működő* magánvállalatok számát, de ha a működőkről az utóbbi években közölt adatokat összehasonlítjuk a szocializmus utolsó évének az 1. táblázatban közölt számaival, akkor láthatjuk, hogy – többek között az állami beavatkozás hatására – a magyar vállalkozások világa sok ezer új résztvevővel bővült a szocializmus utáni időszakban.

A kisvállalkozás-támogatás korábban említett korlátaival és gyengeségeivel is magyarázható viszont, hogy a vállalatok túlnyomó többsége nemcsak az alapításkor volt igen kis méretű, de a továbbiakban sem indult jelentős növekedésnek. A *működő* egyéni vállalkozások száma 2000-ben 487 699 volt, és 99,5 százalékuk kevesebb mint 10 főt foglalkoztatott. A vállalkozások másik csoportját – a működő társas vállalkozásokat – is a kisméretűek uralják. A 10 főnél kevesebbet foglalkoztatók hányada 92,3 százalék volt ebben a csoportban (5. táblázat).

Számos, korábban a nagyvállalatok által uralt ágazatban kiemelkedően nagy volt az újonnan induló vállalatok száma. Az új magánvállalatok többsége az építőiparban, a kereskedelemben és a szolgáltató ágazatokban jött létre, ezekben ma már döntő súlyuk van. A hagyományosan ugyancsak a nagyobb vállalatok uralta mezőgazdaság, textil-, ruha- és bútortipar szerkezete is alaposan megváltozott: a kis- és középvállalatok részesedése itt is jelentősen nőtt (6. táblázat).

5. táblázat
A működő társas vállalkozások 2000-ben

Foglalkoztatottak száma	Vállalatok száma	Százalék
500 vagy több	490	0,14
250–499	616	0,19
50–249	4 781	1,33
20–49	8 270	2,30
10–19	13 514	3,76
1–9	177 682	49,45
0 vagy ismeretlen létszámú	154 022	42,86
Összesen	359 325	100,00

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1999; Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2000. KSH, Budapest.

6. táblázat
A GDP termeléséhez való hozzájárulás vállalati méretkategóriánként és ágazonként a vállalati szektorban 1999-ben (százalék)

Ágazat	Alkalma- zott nélküli	Mikro	Kis	Közepes	Nagy	Összesen
Mezőgazdaság, vízgazdálkodás	3,5	8,6	21,8	46,6	19,6	100,0
Erdőgazdálkodás	3,4	8,8	4,0	7,1	76,7	100,0
Halászat	1,0	11,6	34,3	34,3	18,8	100,0
Bányászat	0,9	2,5	13,4	24,6	58,6	100,0
Élelmiszer, italgyártás	0,4	2,2	10,3	21,7	65,4	100,0
Dohánytermékek gyártása	0,0	0,0	0,0	8,2	91,7	100,0
Textilruha, szőrme, bőr, lábbeli gyártása	0,8	4,4	10,6	32,8	51,3	100,0
Fa, papíripari, kiadói nyomdai tevékenység	2,5	11,9	20,8	28,0	36,7	100,0
Koksz, kőolaj, nukleáris fűtőanyag, feldolgozott vegyi termékek	0,2	1,4	4,6	12,8	81,1	100,0
Nem fém ásványi termékek	0,2	2,6	8,4	32,3	56,5	100,0
Fémalapanyag, fémfeldolgozás	0,0	6,1	16,5	31,7	44,8	100,0
Gép, berendezés, villamosgép-, járműgyártás	0,7	3,6	7,1	13,4	75,2	100,0
Bútorgyártás, egyéb feldolgozott ipari nyersanyag	1,3	8,7	23,0	40,1	27,0	100,0
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	0,0	0,1	1,5	6,1	92,2	100,0
Építőipar	3,9	19,1	30,2	25,5	21,3	100,0
Járműjavítás	3,0	20,5	36,6	30,2	9,7	100,0
Nagy- és kiskereskedelem	3,5	24,8	27,1	25,3	19,3	100,0
Szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás	1,6	17,8	18,2	15,7	46,8	100,0
Szállítás	1,3	12,9	12,0	10,0	63,8	100,0
Posta és távközlés	0,1	0,5	1,2	6,0	92,2	100,0
Pénzügyi tevékenység, kiegészítő szolgáltatás	1,4	4,7	15,7	31,4	46,8	100,0
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	15,4	33,1	21,1	18,5	11,9	100,0
Oktatás	17,8	47,6	25,0	9,6	0,0	100,0
Egészségügyi és szociális ellátás	12,0	59,9	13,8	6,7	7,5	100,0
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	10,4	20,9	10,0	21,9	36,7	100,0
Összesen	3,2	11,7	14,0	19,2	52,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 62–63. o.

Az alapítások nagy hulláma együtt járt a tulajdoni szerkezet átalakulásával. 1990 után az állami szektor súlya a gazdaságban gyorsan csökkent. A szocializmus összeomlása után tíz évvel a magánszektor meghatározó szerepet játszik a magyar gazdaságban. A magánszektoron belül – nem függetlenül a magánosítás korábban már említett módszereitől – a többségi vagy kizárólagos külföldi tulajdonban levő vállalatok csoportjának állandó növekedését figyelhetjük meg. A kizárólag vagy többségében külföldi tulajdonban levő vállalatoké volt a jegyzett tőke több mint fele 1999-ben (7. táblázat). A legnagyobb magyarországi vállalat, a Mol Rt. magyar tulajdonban van ugyan, de a legnagyobb öt közül a maradék négy külföldi tulajdonban van. (Audi Hungaria, IMB, Philips-csoport, Matáv – Figyelő Top 200). A kétszáz legnagyobb magyarországi vállalat közül 150 részben vagy teljesen külföldi tulajdonban volt 1997-ben (Diczházy [1998]).

7. táblázat

Az egyszeres és kettős könyvvitelt vezető vállalkozások jegyzett tőkéjének megoszlása fő tulajdonosonként, 1992–1999

Év	A meghatározó tulajdonos					összesen
	magyar			külföldi	egyéb	
	állam	magánszemély	társaság			
1992	52,1	10,2	0,0	11,4	26,2	100,0
1994	44,5	10,7	17,6	17,8	9,5	100,0
1995	25,7	11,5	19,1	26,8	17,0	100,0
1997	13,5	10,5	22,6	35,0	18,4	100,0
1998	12,0	10,7	25,6	40,3	11,3	100,0
1999	9,2	9,1	20,6	51,6	9,5	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 55. o.

Noha nincs oksági összefüggés a vállalatnagyság és a tulajdonforma között, mégis markáns fejleményeket figyelhetünk meg. Külföldi társaság vagy a magyar állam a nagyvállalatok jellemző tulajdonosa az esetek túlnyomó többségében. A közepes méretű vállalatok jellemző tulajdonosai magyar társaságok. Magyar magánszemélyek pedig főként mikro-, kis- és közepes vállalatok tulajdonosai (8. táblázat). Másként: a kisvállalkozásokat jellemzően magyar magánszemélyek, a nagyvállalatokat pedig a multinacionális vállalatok és a magyar állam tulajdonolják. A kettő közötti méreetszektorban pedig túlnyomó részben magyar vállalatok tulajdonában levő vállalatokat találunk – a tulajdonos társaságokat más magyar vállalatok vagy magyar magánszemélyek alapították.

A külföldi befektetők meghatározó szerepet játszottak a magyarországi privatizációban, ám a külföldi tulajdonú vállalatok szektora is duális szerkezetű. A külföldi érdekelt-ségű vállalatok 79,6 százalékának (19 776 vállalatnak) az alapítói vagyona kevesebb volt 10 millió forintnál. Ez a – különösen külföldi befektetők számára – viszonylag szerény összeg jelzi, hogy a külföldiek tulajdonában levő vállalkozások többsége is kisvállalkozás. A külföldi tulajdonú vállalatok számának gyors növekedése viszont azt mutatja, hogy a gazdaságnak ebben a részében is nagy az újonnan alapított vállalatok aránya. A nem növekvő külföldi tulajdonú vállalkozások nagy száma mintha azt is jelezné, hogy a vállalkozás irányításában a külföldiek „természetüknél fogva” nem jobbak a magyaroknál.

A privatizációs módszereknek a magyar kormányok által alkalmazott kombinációja (a

8. táblázat

Az egyszeres és kétszeres könyvvitelt vezető vállalkozások főbb tulajdonosi arányai létszámnagyság-kategóriánként 1999-ben

Létszám-kategória	Magyar			Külföldi	Egyéb	Összesen
	állam	magánszemély	vállalat			
Alkalmazott nélküli	0,0	9,2	6,1	1,1	4,4	2,9
Mikro	0,0	29,2	4,7	1,6	4,8	4,8
Kis	0,0	17,2	3,4	0,9	4,4	3,1
Közepes	10,4	34,1	32,1	14,9	24,9	20,6
Nagy	89,6	10,3	53,7	81,4	61,9	68,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 55. o.

9. táblázat

Teljes vagy részleges külföldi tulajdonban levő vállalatok az alapítói vagyon nagysága szerint

Alapítói vagyon (millió forint)	Szervezetek száma	
	1990	1999
Kevesebb mint 1	2019	11 963
1,1–10	2453	7 813
10,1–50	696	2 480
50,1–100	178	774
100,1-től	347	1 805
Összesen	5693	24 835

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1999. KSH, Budapest, 281. o.

készpénzes értékesítés előtérbe állítása) a nagy és befolyásos külföldi befektetőknek kedvezett. A szocializmus utáni kormányok és a törvényhozás által végrehajtott dereguláció pedig a kis- és közepes nagyságú vállalatok alapításának nagy hullámát hozta magával. A kisvállalkozás-támogatás frissen felállított rendszere pedig nem tudta ellensúlyozni a kisvállalkozók hátrányos helyzetét az állami tulajdon megszerzésében.

Az újonnan alapított vállalatok teljesítménye

Mi történt azonban a vagyonszerzés, illetve a vállalatalapítás után? Képesek voltak-e az újonnan alapított kis- és közepes méretű magánvállalatok ellensúlyozni az induló feltételek (privatizáció) miatti hátrányaikat?

A következőkben a vállalatok két csoportját fogjuk összehasonlítani: az újonnan alapított vállalatokat a magánkézbe került volt állami vállalatokkal. Az újonnan alapított (generikus) vállalatokat „magánvállalként” jegyezték be a kommunizmus összeomlása előtt vagy (sokkal gyakrabban) után. Ilyen értelemben ezek ellenpontjai a magánkézbe került volt állami vállalatoknak.” Jan Winiecki meghatározása közvetett módon feltételezi, hogy főként az örökölt vagyon fizikai állapota és ezzel a vállalatban megtestesülő szervezeti-kulturális örökség, nem pedig a tulajdonos-igazgatók társadalmi háttere, eredete határozza meg a szocializmus utáni vállalkozások teljesítményét.

Magyarországon nem rendelkezünk adatokkal a *de novo* vállalatokról, így nem tudjuk őket összehasonlítani a korábban állami tulajdonban levő cégekkel. Közelítő megoldásként a kisebb és a nagyvállalatok csoportját fogjuk összehasonlítani. A nagyvállalatok csoportjában túlnyomórészt még nem vagy már privatizált vállalatokat találunk, a mikro-, kis- és közepes méretű vállalatok óriási többségét viszont a szocialista rendszer összeomlása után jegyezték be.

Közbevetés: az „úttörők” vegyes teljesítménye

Magyar napi- és hetilapok cikkeinek és riportjainak szövegelemzése alapján korábban rekonstruáltuk a kapitalizmus úttörői által létrehozott 23 magyar vállalkozás történetét. (Laki [1999b]). Nem véletlenül tekintjük őket úttörőnek, előharcosnak. Ők nem csupán magánvállalkozásokat hoztak létre a szocializmus utolsó vagy a szocializmus utáni időszak első éveiben, de *magukat a nagyvállalkozók első generációjának tekintették*. Az utolsó reformkommunista kormány biztató üzenetei hatására igen ambiciózus, a vállalkozások piaci részesedésének és kibocsátásának jelentős növekedésével számoló üzleti terveket készítettek. Derűlátásuk főként abból fakadt, hogy úgy látták, a radikális reformok nemcsak Magyarországon, de a volt szovjet birodalom többi országában is a gazdasági növekedés gyorsulását – és ezzel piacaik bővülését – hozzák magukkal.

Nagyra törő terveik másik magyarázatát abban látjuk, hogy a tulajdonosi szerkezet állandó, *de fokozatos* átalakulására is számítottak. Olyan vegyes gazdaságot reméltek, amelyben a gyorsan növekvő új magánszektor nemcsak együtt él, de együtt is működik a megreformált állami-szövetkezeti szektorral. E számítások mögött a korlátozott politikai reformok elképzelése húzódott meg. Az átalakított politikai rendszerben olyan reformkommunisták hangsúlyos jelenlétét feltételezték, akik képesek és készek együttműködni az új, „alternatív” politikai szervezetekkel. Az úttörők többsége különleges személyes kapcsolatokat ápolt a kommunista párt reformszárnyának fontos képviselőivel. Számosan közülük aktív résztvevője volt a helyi és az országos politikai életnek. Különös helyzetükben az állami bankok kedvezményes hiteleire, garanciákra számítottak.

Több mint tíz évvel később elmondhatjuk, hogy elképzeléseik jórészt tévesnek bizonyultak. A remélt gazdasági növekedés helyett hosszú és mély transzformációs visszaesést figyelhettünk meg a volt szocialista országokban. A tulajdonviszonyok fokozatos átalakulása helyett gyorsan magánkézbe került az állami tulajdon nagy része. Ez a nem várt fejlemény nemcsak az állami szektoron belüli hagyományos vállalkozói kapcsolatokat rombolta le, de gyakran hátrányosan befolyásolta az újonnan alapított és az állami vállalatok közötti együttműködés esélyeit is. A politikai rendszer is sokkal gyorsabban alakult át, mint várták. A kommunista nomenklatura befolyása jórészt megszűnt, tagjai a személyes kapcsolatokról remélt előnyökre sem tudtak szert tenni. Ezek a fejlemények hátrányosan érintették az úttörők alapította vállalatok teljesítményét. A vizsgált – kisszámú – vállalkozás több mint fele az átmenet első éveiben tönkrement. A túlélők közül egyik sem került a legnagyobb ötszáz vállalkozás közé (Figyelő [2000]).

Az egyes esetek elemzése közben összegyűjtöttük az úttörők jellemző hibás üzleti döntéseit. A transzformációs visszaesés a legtöbb termék és szolgáltatás piacán korlátozta a terjeszkedést. Ez a kínálat *diverzifikálására* késztetett. E fejlemények hatására nemcsak a tranzakciós költségeik emelkedtek, de a horizontális terjeszkedés miatt mind áttekinthetlenebb belső döntési és ellenőrzési rendszer is növelte a kockázatot és ezzel a hibás döntések előfordulásának esélyeit. Egy másik jellemző oka a nehézségeknek és kudarcoknak az volt, hogy sokan nem tudták visszafizetni az állami bankoktól korábban

gond nélkül felvett hiteleiket. Ez a kedvezőtlen fejlemény nem választható el a politikai kapcsolataik összeomlásától. Nemcsak a gyorsan növekvő termelés vagy szolgáltatás kedvezményes hitelezése vált ezáltal lehetetlenné számukra, de jórészt kimaradtak a privatizációból is.

Eltérő mutatók, eltérő eredmények

A magyar tömegkommunikáció bőségesen tudósított az úttörők csődjeiről és üzleti tévedéseiről. A riportok és cikkek többnyire azt a következtetést sugallják, hogy az úttörők vezetői készségei – összevetve a multinacionális vállalatok és a magánkézbe került volt állami vállalatok vezetőiével – elégtelennek bizonyultak az üzleti sikerhez, és az üzleti filozófiájuk sem volt eléggé átgondolt.

Lehet, hogy az úttörők teljesítménye nem volt olyan ígéretes, mint ahogy azt a magyar szakmai és szélesebb közvélemény remélte a rendszerváltás első éveiben, ám a jórészt 1989 után alapított mikro-, kis- és közepes vállalatok viszonylag jól teljesítettek, különösen a kilencvenes évtized második felében. A 10. táblázat jól mutatja, hogy ezeknek a vállalatoknak a hozzájárulása a GDP-hez lassan nőtt a nagy privatizációs programok befejezése után, miközben a többiek (jórészt a magánkézbe került nagyobb volt állami vállalatok) részesedése valamelyest csökkent.

10. táblázat

A GDP termeléséhez való hozzájárulás vállalati méretkategóriánként

Létszám-kategória	1997	1998	1999
Alkalmazott nélkül	2,0	2,1	2,1
Mikro	9,2	9,5	9,7
Kis	9,1	8,8	8,6
Közepes	22,9	23,1	23,9
Nagy	56,8	56,5	55,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 60. o.

A foglalkoztatottak sokkal nagyobb hányada dolgozott nagyvállalatoknál 1992-ben (48,2 százalék), mint 1999-ben (31,0 százalék). Ez a változás azt jelzi, hogy a kis- és közepes vállalatok hatékonyabbak a munkahely-teremtésben, mint a nagy vállalatok (11. táblázat). Korábban említettük, hogy sok mikro- és kisvállalat a nagy vállalatoknál alvállalkozói szerződéssel foglalkoztatottakat takar. Vállalkozói engedéllyel rendelkező munkások alvállalkozóként szerződnek a nagyvállalattal, ugyanannak a munkának az elvégzésére, amit korábban foglalkoztatottként láttak el. A kis- és középvállalatoknál foglalkoztatottak együttes arányának a növekedése az 1992. évi 30,4 százalékról az 1999-es 33,0 százalékra mutatja, hogy az adó- és társadalombiztosítás-kerülés mellett ezek a vállalatcsoportok számos új „igazi” munkahelyet is teremtettek.

A *de novo* vállalatok teljesítménye (elemzésünkben ezeket azonosnak tekintjük a nagyvállalatok körén kívüli összes vállalattal) a piaci részesedéssel mérve már nem olyan meggyőző. Nem kétséges, hogy „a mikro- és kisvállalatok számos területen, mint az ingatlanforgalom, kereskedelem, építőipar, a forgalom oroszlánrészét adják.” (State of...[1998] 132. o.), de ezeknek a vállalatoknak a piaci részesedése az egész gazdaságban egyenletesen csökkent. Másként: a nagy (és részben a közepes méretű) vállalatok jobban

11. táblázat

Az összes foglalkoztatott megoszlása vállalati méretkategóriánként

Létszám-kategória	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Mikro	21,5	30,4	34,7	34,7	34,5	35,4	36,0
Kis	9,9	12,4	13,1	13,1	13,5	13,8	14,1
Közepes	20,5	19,4	19,0	18,5	18,1	18,8	18,9
Nagy	48,2	37,9	33,2	33,7	33,9	32,0	31,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok... [2000] 52. o.

12. táblázat

A vállalatok nettó árbevételének a megoszlása vállalati méretkategóriák szerint (százalék)

Létszám-kategória	1997	1998	1999
Alkalmazott nélküli vállalkozások	2,0	1,9	1,8
Mikro	13,4	13,3	12,3
Kis	10,5	9,8	9,2
Közepes	26,8	28,0	28,6
Nagy	47,2	47,1	48,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 64. o.

felkészültek az 1997-ben kezdődő gazdasági fellendüléshez. Ez export vezérelte fellendülés, ahol az exportorientált nagy vállalatok (13. táblázat) a motorjai a kivitel gyors növekedésének (14. táblázat).

Az exportteljesítmény eltérései részben magyarázzák, hogy miért növekedett az átlagosnál lassabban a kis- és középvállalatok *nyeresége* 1997 után. Másfelől a kis- és középvállalatok adókerülő képessége közismerten hatékonyabb, mint a nagy cégeké (Tóth [1998]), így azt sem zárhatjuk ki, hogy valóságos nyereségességük kedvezőbben alakult.

Nincsenek hosszabb idősoraink a vállalatok beruházásairól. Az utolsó két évben a nagyvállalatok beruházásai gyorsabban nőttek az átlagosnál. A mikro- és az alkalmazott nélküli cégeknél a dezinvestálást, a vagyon felélését figyelhetjük meg 1998–1999-ben. Valószínűleg ez magyarázza, hogy a jegyzett tőke megoszlása a nagyvállalatok javára változott a privatizáció nagy hullámai után Magyarországon (15. táblázat).

Tanulságok

A deregulálás, a magánvállalkozást korábban korlátozó vagy elnyomó szabályok megszüntetése és az új politikai erők ígéretei keltette kedvező légkörben a *de novo* vállalatok száma gyorsan nőtt 1989 után. A magyar kormányok által használt privatizációs módszerek (pontosabban ezek kombinációja) viszont a külföldi befektetők és ezzel a tulajdonukba került, korábban állami nagyvállalatok számára teremtett előnyöket. A kisvállalkozás-támogatás új rendszere nem ellensúlyozta a nagyok előnyeit.

A számukra előnytelen állami kormányzati tevékenység ellenére az újonnan alapított

13. táblázat

A vállalatok exportértékesítésének az aránya vállalati méretkategóriánként
(százalék)

Létszám-kategória	1997	1998	1999
Alkalmazott nélküli vállalkozás	7	6	6
Mikro	8	7	6
Kis	9	10	9
Közepes	16	16	15
Nagy	30	33	35
Összesen	19	21	22

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 64. o.

14. táblázat

Az exportértékesítés megoszlása vállalati méretkategóriánként
(százalék)

Létszám-kategória	1997	1998	1999
Alkalmazott nélküli vállalkozás	0,7	0,6	0,5
Mikro	5,3	4,2	3,5
Kis	4,3	3,8	3,4
Közepes	20,1	19,5	18,0
Nagy	69,6	72,0	74,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 65. o.

15. táblázat

Az egyszeres és kettős könyvvitelt vezető vállalkozások jegyzett tőkéjének megoszlása létszám-kategóriánként

Létszám-kategória	1997	1998	1999
Alkalmazott nélküli vállalkozás	3,1	2,8	3,1
Mikro	5,2	7,9	5,0
Kis	4,2	3,8	3,1
Közepes	24,2	23,4	20,5
Nagy	63,3	62,2	68,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: A kis- és középvállalatok ... [2000] 55. o.

(túlnyomó többségben mikro-, kis- és közepes méretű) vállalatok teljesítménye nem mondható rossznak az utóbbi években. Hozzájárulásuk a GDP-hez, munkahelyteremtő teljesítményük sokkal jobb, mint a nagyvállalatoké. A kis- és közepes méretű vállalatok csökkenő piaci részesedése és az átlagosnál visszafogottabb beruházási tevékenysége viszont fontos jelzés a magyar kormányzat számára, hogy a gazdasági szabályozás módosítása nélkül ennek a vállalatcsoportnak a helyzete a jövőben jelentősen romolhat. Ha a kisebb vállalatok nyereségessége és ezáltal felhalmozási-beruházási képessége tartósan kisebb lesz, mint a nagyvállalatoké, akkor ez megszilárdíthatja a magyar gazdaság hagyományosan duális vállalatszerkezetét.

Hivatkozások

- A KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALATOK ... [2000]: A kis- és középvállalatok helyzete. Éves jelentés. Kisvállalkozási Kutató Intézet, Budapest.
- A KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁS ... [1997]: A kis- és középvállalkozás-fejlesztés tervezett kormányzati feladatai. Kézirat, Gazdasági Minisztérium, Budapest.
- BODA DOROTTYA–NEUMANN LÁSZLÓ [1998]: MRP és MBO a hazai privatizációban. Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest.
- COMISSO, E. [1995]: Legacies of the Past or New Institutions The Struggle over Restitution in Hungary. *Comparative Political Studies*, 28 (2) 200–238. o.
- CZAKÓ ÁGNES–VAJDA ÁGNES [1993]: Kis- és középvállalkozók. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Kutatási Füzetek 2. Budapest.
- DICZHÁZI BERTALAN [1998]: A külföldi tőke szerepe a privatizációban. Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest.
- FIGYELŐ [2000]: TOP 2000. Figyelő Kft., Budapest.
- GIDAY ANDRÁS [1998?]: Kedvezményes privatizációs technikák. Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1992]: The Principles of Privatization in Eastern Europe. *The Economist*, Vol. 140. Nr. 2. 153–176. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- LAKI MIHÁLY [1994]: Firm Behavior during a Long Transitional Recession. *Acta Oeconomica*, Vol. 46. No. 3–4. 347–370. o.
- LAKI MIHÁLY [1998]: Kisvállalkozás a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1999a]: Industrial Policy and Small Private Business in Extreme Situations. The Hungarian Case. Megjelent: *Lorenzen, A. – Widmaier, B. – Laki Mihály* (szerk.): *Institutional Change and Industrial Development in Central and Eastern Europe*. Brookfield, Aldershot, 277–293. o.
- LAKI MIHÁLY [1999b]: Volt egyszer egy (él)csapat. Asszociációk egy tervezett kutatáshoz. Megjelent: *Laki Mihály–Pete Péter–Vince Péter* (szerk.): *Mindannyiunkban van valami közös. Lányi Kamilla születésnapjára*. Kopint–Datorg Alapítvány–MTA Közgazdasági Kutatóközpont, Budapest, 81–106. o.
- LAKI MIHÁLY [2000]: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- LAKY TERÉZ [1994]: Vállalkozások a Start-hitel segítségével. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Kutatási Füzetek 1. Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY [1997–1998]: Entrepreneurial Inclination in Hungary, 1988–1996. *International Journal of Sociology*, Vol. 27, No. 4., téli szám, 36–49. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2000]: Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-equilibrium újrafelfedezése. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- MIHÁLYI PÉTER: [é. n.]: A kárpótlás. Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest
- MIHÁLYI PÉTER [1998]: A magyar privatizáció krónikája 1989–1997. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- NEUMANN LÁSZLÓ [1966]: Az OFA munkahelymegtartó támogatási programjának értékelése. Kutatási zárótanulmány. Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1997]: The Great Surprise of the Small Transformation. The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- SÁNTHA JÓZSEFNÉ [1996]: A vállalkozási struktúra változása a kilencvenes években. *Statisztikai Szemle*, 8. sz. 421–437. o.
- SELENY, A. [1991]: Hidden Enterprise, Property Rights reform and Political Transformation in Hungary. Kézirat.
- STATE OF ... [1998]: State of Small and Medium Sized Business in Hungary '98. Annual Report. Kisvállalkozási Kutató Intézet, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1998]: Vállalkozások tulajdonosi kapcsolatai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- VÁNYAI JUDIT [1995]: A pénzügyi szolgáltatások fejlődése. *Európa Fórum*, 4. sz.
- VÁRHEGYI ÉVA [1998]: Bankprivatizáció. Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Rt., Budapest.